

УДК 342.513:347.135.224

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

РОЛЬ ІНСТИТУТУ НОТАРІАТУ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОBOB'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНІ*

У статті розглядаються недоліки законодавства щодо ролі інституту нотаріату в реалізації права на обов'язкову частку у спадщині. Формулюються пропозиції щодо правового вдосконалення даної сфери дослідження.

Ключові слова: заповіт, спадкування за законом, обов'язкова частка у спадщині, спадкодавець, спадкоємці, нотаріус.

Правове становище особи в будь-якому суспільстві визначається з урахуванням оптимального співвідношення як особистих прав та інтересів громадянина, так і інтересів суспільства в цілому. Звичайно, держава зацікавлена в тому, щоб громадянин максимально використував надані йому права, оскільки будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише за умови його реально здійснення.

Спадкове законодавство надає можливість кожному громадянину виявити свою волю щодо майбутньої долі належного йому майна на випадок смерті. Будь-яка дієздатна особа має право скласти заповіт, розпорядившись, таким чином, усім своїм майном або його частиною та визначивши коло спадкоємців. Особиста власність громадян і право її успадкування охороняється державою.

Разом із тим, поки держава не може забезпечити належний соціальний захист осіб, які перебувають на утриманні, в разі втрати годувальника вирішальна роль відводиться спадкуванню за правом на обов'язкову частку.

Базовий рівень пізнання особливості спадкування за правом на обов'язкову частку забезпечили наукові праці сучасних вітчизняних учених: Ю. Заїки, О. Дзери, С. Рябоконя, С. Фурси, Є. Фурси, Л. Шевчук та ін. Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових до-

робків, все ж таки залишаються певні прогалини в дослідженні обов'язкової частки у спадщині за Цивільним кодексом України 2003 р., що доводить актуальність і значимість цієї проблеми для сучасної держави.

Метою цієї статті є дослідження недоліків у спадковому законодавстві України щодо порядку спадкування обов'язкової частки.

Нові історичні умови зумовили перегляд окремих положень окремих інститутів спадкового права, які були сформовані ще за радянських часів і відповідали тогочасним політичним, економічним та соціальним реаліям.

Інститут сучасного спадкового права — спадкування за правом на обов'язкову частку — виник ще в Стародавньому Римі, коли близьким родичам померлого право на спадщину надавалося незалежно від волі спадкодавця. Звідти він був тією чи іншою мірою реципіюваний правовими системами багатьох країн Європи. Сьогодні цей правовий інститут відомий законодавству Франції, Німеччини, Великої Британії, державам колишнього СРСР, в т. ч. Україні.

У науковій літературі зазначається, що обов'язкова частка у спадщині — це частина спадкового майна, яке переходить до спадкоємців, визначених законом незалежно від заповіту. Спадкоємців, які отримують право на певну

* Рекомендовано до друку кафедрою нотаріального і конституційного права Київського університету туризму, економіки і права.

частину спадкового майна, традиційно називають обов'язковими, або необхідними, спадкоємцями [1].

Новим ЦК України (2003 р.) внесені істотні зміни у порядок спадкування обов'язкової частки. Змінилося коло осіб, що мають право на обов'язкову частку. Згідно зі ст. 1241 ЦК України право на обов'язкову частку у спадщині мають малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) і непрацездатні батьки [2].

Наведений законодавцем перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку спадщини, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. Інші непрацездатні родичі померлого — брати, сестри, дід, баба — не є обов'язковими спадкоємцями.

Порівняно з ЦК УРСР 1963 р., ст. 1241 нового ЦК України 2003 р. не включає утриманців як окрему категорію спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Законодавець збільшив кількість черг спадкоємців та утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї, відніс у п'яту чергу (ч. 2 ст. 1265). Але при цьому ввів додаткову умову, що утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів для існування.

Крім того, змінився і розмір обов'язкової частки у спадщині: замість 2/3 за ЦК УРСР 1963 р., вона становить 1/2 частки за ЦК України 2003 р., яку мав би право одержати спадкоємець при спадкуванні за законом.

Згідно зі ст. 1241 ЦК України до обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

На думку відомого українського вченого Ю. О. Заїки, в обов'язкову частину повинні зараховуватися не лише активи, а й пасиви спадщини — боргові зобов'я-

зання спадкодавця. За чинним законодавством України, обов'язковому спадкоємцю інколи вигідніше, щоб його позбавили спадщини у заповіті, тоді він матиме право на обов'язкову частку, яка буде складатися лише з активу [3].

Зазначимо, що згідно з ч. 2 ст. 1241 ЦК України розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

Новела такого характеру вперше з'явилася в українському спадковому законодавстві. Ніяких методичних рекомендацій щодо визначення майнового стану, за якого може бути зменшений розмір обов'язкової частки у спадщині, яким чином здійснювати розрахунок обов'язкової частки у спадщині із спадкової маси — немає. Тому умови застосування положень ч. 2 ст. 1241 ЦК України практично повністю залежать від суддівського бачення обставин конкретної справи.

Спадкоємець, який, незважаючи на зміст заповіту, претендує на обов'язкову частку, має довести: наявність близьких родинних стосунків чи сімейних зв'язків із спадкодавцем; свою непрацездатність саме на час відкриття спадщини [4].

У науковій юридичній літературі піддавалися певному сумніву критерії, яким повинні відповідати обов'язкові спадкоємці. Так, Є. І. Фурса вважає, що, виходячи зі змісту ст. 1241 ЦК України, слід відмовляти у праві на спадкування на обов'язкову частку особам, які при фактичній непрацездатності за віком чи станом здоров'я працюють і отримують заробітну плату чи дохід від підприємницької діяльності, пенсію й інші доходи [5].

Проблеми спадкових правовідносин не знайшли свого вирішення ні у чинному цивільному законодавстві, ні у законодавстві про нотаріат. При вирішенні питання щодо надання спадкоємцям обов'язкової частки необхідно також враховувати їх матеріальне становище. Якщо такі спадкоємці не потребують матеріальної допомоги, то, відповідно, немає підстав і для надання їм обов'язкової частки.

Сьогодні нотаріус реально не здатен перевірити, чи працює особа, яка подала

заяву про бажання отримати спадщину за правом на обов'язкову частку, чи вона достатньо матеріально забезпечена.

Як варіант, сучасні українські учені С. Я. Фурса, Є. І. Фурса запропонували загальне правило: спадкоємці, які закликаються до спадкування за заповітом, мають право ставити під сумнів право спадкоємця на обов'язкову частку та порушувати позовну справу про визнання спадкоємця таким, що не має права на обов'язкову частку [6].

Іншим варіантом, більш складним, але «відповідним духу права» буде вимога нотаріуса вимагати надання довідки з податкової адміністрації про відсутність заробітку та інших доходів, наприклад, протягом року до відкриття спадщини [7].

На думку автора, для найповнішого задоволення прав громадян, які бажають посвідчити заповіт, заважає низький рівень їх юридичних знань. Як правило, спадкодавець не знає про такі поняття, як обов'язкова частка у спадщині, заповідальний відказ, спадкова трансмісія тощо. Державний чи приватний нотаріус пропонує спадкодавцю посвідчити «комп'ютерний шаблон» заповіту, в якому змінюються лише прізвища. Тому формально нотаріус ніби виконав всі покладені на нього обов'язки щодо роз'яснення наслідків вчиненої нотаріальної дії, але на практиці з приводу таких роз'яснень виникає багато негативних наслідків.

Автор пропонує, щоб, прочитавши ст. 1241 ЦК України, нотаріус з'ясував, чи не бажає спадкодавець вказати в заповіті осіб, які мають право на обов'язкову частку, і саме цю відповідь відобразив у змісті заповіту. Формальне роз'яснення змісту ст. 1241 ЦК України не має правового значення в змісті заповіту.

Також слід зазначити, що чинним за-

конодавством не врегульовано, як встановлювати факт непрацездатності й інвалідності, які документи необхідно перевіряти нотаріусам, щоб встановити непрацездатність. Оскільки непрацездатність за віком перевіряється за паспортом чи свідоцтвом про народження, а непрацездатність за станом здоров'я — за пенсійною книжкою чи довідкою, то було б доцільно у кожному конкретному випадку, коли встановлюються обов'язкові спадкоємці, витребувати відповідні документи (довідки) у відповідних закладах, установах.

Аналіз наукової юридичної літератури, судової і нотаріальної практики свідчить, що спадкові правовідносини досить багатогранні, тісно переплітаються із сімейними та іншими цивільними правовідносинами, тому потребують детального аналізу, поглибленого вивчення як практики діяльності нотаріусів, адвокатів, так і судової практики з метою вдосконалення як законодавства, так і реального захисту спадкових прав громадян.

Узагальнюючи викладене, можна зробити такі висновки:

Для полегшення роботи нотаріусів та захисту прав обов'язкових спадкоємців доцільно було б у законодавчому порядку встановити:

— яким чином і як встановлювати факт непрацездатності й інвалідності;

— яким чином нотаріусу і судам встановлювати та визначати матеріальне забезпечення громадян, які заявляють про право на обов'язкову частку у спадщині;

— яким чином здійснювати розрахунок обов'язкової частки у спадщині із спадкової маси та зменшувати розмір обов'язкової частки у спадщині.

ПРИМІТКИ

1. Жаркова Г. И. Обязательная доля в наследстве в свете нового законодательства / Г. И. Жаркова // Нотариус. — 2004. — № 2. — С. 24—26.

2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. : О. В. Дзери (кер. авт. кол), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — Т. 2. — С. 1003—1004.

3. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : монографія / Ю. О. Заїка. — К. : КНТ, 2007. — С. 199.

4. Там само. — С. 198.

5. Фурса Є. І. Особливості спадкування за правом на обов'язкову частку / Є. І. Фурса // Право України. — 2001. — № 1. — С. 87—91.
6. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд. : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко [та ін.] ; за заг. ред. С. Я. Фурси. — К. : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. — С. 227.
7. Там само. — С. 85—86.

Нелин Александр. Роль института нотариата в реализации права на обязательную часть в наследстве.

В статье рассматриваются недостатки законодательства относительно роли института нотариата в реализации права на обязательную часть в наследстве. Формулируются предложения относительно правового совершенствования данной сферы исследования.

Ключевые слова: завещание, наследование за законом, обязательная часть в наследстве, наследодатель, наследники, нотариус.

Nelin Alexander. The role of notarial institution in the enforcement of right for portio legitima.

In the article the author examines some defects of legislation concerning the role of notarial institution in the enforcement of right for portio legitima. Some proposals have been drawn regarding improvement of this particular sphere of research.

Key words: testament, hereditary succession, portio legitima, testator, heirs, notary public.